

Hakerski Manifest - filozofske implikacije

Šimunović, Roman

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:470118>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-27**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Prijediplomski studij sociologije i filozofije

Roman Šimunović

Hakerski Manifest – filozofske implikacije

Završni rad

Mentor: prof. dr. sc. Marijan Krivak

Osijek, 2024.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za filozofiju

Prijediplomski studij sociologije i filozofije

Roman Šimunović

Hakerski Manifest – filozofske implikacije

Završni rad

Znanstveno područje: 6. humanističke znanosti,

znanstveno polje: 6.01 filozofija,

znanstvene grane: 6.01.08 etika i

6.01.18 filozofija kulture

Mentor: prof. dr. sc. Marijan Krivak

Osijek, 2024.

Izjava

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 24. lipnja 2024.

Roman Šimur 0122240065

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Ovaj rad istražuje *Hakerski manifest* McKenzie Wark, fokusirajući se na njegove filozofske implikacije. Kroz analizu jedne od važnijih suvremenih, manifestnih »crvenih knjiga« (Krivak), iznose se ključne teze djela, a koje se oslikavaju u današnjem kontekstu. Posebna je pažnja posvećena tomu kako autor klasificira hakere kao apstraktnu klasu, te iznosi karakteristiku potencijala istih kao pokretača socio-kulturalnih, ali i političkih promjena u digitalnom dobu. Nadalje, analizirajući razvoj neoliberalnog kapitalizma, sagledavaju se aspekti komodifikacije informacija poput autorskih prava te intelektualnog vlasništva. Kroz prizmu slobode informacija, analiziramo implikacije *Hakerskog manifesta* na filozofske i političke teorije. Kroz interdisciplinarni pristup, ovaj rad razmatra značaj *Hakerskog manifesta* kao vrlo snažnog i relevantnog filozofskog okvira za razumijevanje suvremenih izazova i potencijala digitalnog, kasno-kapitalističkog, te postmodernog doba. U radu se razmatraju neka od poglavlja *Hakerskog manifesta*, s namjerom odabrana. Tako se pokušava dati sveobuhvatan pristup etičko-filozofijskim implikacijama kapitalističkog modusa življenja u suvremenosti.

Ključne riječi: McKenzie Wark, intelektualno vlasništvo, marksizam, hakeri, vektoralisti

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Komodifikacija znanja i informacija.....	2
3. Apstrakcija	7
4. Hakeri i hakiranje	9
5. Informacija	10
6. Proizvodnja.....	13
7. Vlasništvo.....	14
8. Vektor i vektoralistička klasa	17
9. Warkova povijesno-filozofska teza i poziv na djelovanje.....	18
10. Zaključak.....	19
11. Popis literature.....	20

1. Uvod

McKenzie Wark jest autor i znanstvenik rođen 1961.¹ u Newcastleu, Australija. Postao je poznat po svojim iscrpnim analizama te kritici društva, oslanjajući se na medijsku teoriju, kritičku teoriju, nove medije te Situacionističku internacionalu. Wark je u svojim djelima pristaša Marxovih ideja, a u *Hakerskom manifestu* to dolazi do svog punog izražaja kada uspostavlja novu, »ažuriranu« marksističku terminologiju u kontekstu digitalnog doba u kojem piše. *Hakerski manifest* objavljen je 2004. godine u SAD. I dok većina ljudi uzima informacije koje pronađe na internetu »zdravo-za-gotovo«, Wark pristupa kritički čitavom sustavu kapitalizma u kojem se odvija ovaj, naizgled, slobodan protok informacija i znanja. Kako milijuni ljudi svakodnevno ilegalno skidaju (*daunloadaju*) elektroničke informacije s interneta, Wark pokušava iznaći mogućnost za neki oblik revolucionarne politike, utemeljene na kaotičnom kruženju informacija, oslobođenom režima vlasništva.² U sljedećim poglavljima obradit će se neka poglavlja iz *Hakerskog manifesta* te će se pristupiti sveobuhvatno – uzevši u obzir i širi kontekst autora »manifestnih crvenih knjiga«³ koje su po ideji vrlo bliske idejama McKenzie Wark. Cilj je ovog rada pristupiti konceptu proizvodnje te pojmu vlasništva nad informacijama iz marksističke perspektive. Sljedeći Wark, kritizira se vektoralistička klasa koja nastoji monopolizirati vektore i informacije, suprotstavljajući toj praksi slobodan protok informacija što ih hakeri proizvode. Kroz brojne primjere iz prakse, prikazuje se kako se vektoralistička klasa bori za vlasništvo nad informacijama, dok hakeri zagovaraju njihovu slobodnu dostupnost.

¹ Vidi: Charles J. Pratt, »Gamer Theory: 15 Years Later«, *ROMchip* 3, br. 2 (2021)

2021), dostupno na: <https://romchip.org/index.php/romchip-journal/article/view/155>, pristupljeno 28. travnja 2024.

² William W. Sokoloff, »Review: Tourists and Hackers: Citizens of the Future?«, *Political Theory* 34, br. 1 (2006): str. 136-140.

³ Marijan Krivak, *Protiv! Fragmenti o postmodernizmu, medijima, politici, Americi... i filozofiji* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 156.

2. Komodifikacija znanja i informacija

Informacija želi biti slobodna, ali posvuda je u okovima.

– McKenzie Wark

U hiperdigitalnom dobu, subjektu je nemoguće izbjeći izloženost obilju informacija i sadržaja što ga svakodnevno okružuju, dok je istovremeno teško doći do specifičnih i potrebnih informacija zbog paywalla⁴ i komodifikacije informacija. Sve to, posljedica je neoliberalnog kapitalizma koji promiče, navodno »slobodan« protok roba i usluga na tržištu. Pod iluzijom takvog oblika kapitalizma, stvaraju se isprazni pojmovi poput »intelektualnog vlasništva«, »autorskih prava« i sl. Upravo ovaj moment takvog označavanja vlasništva kao »intelektualnog« jest presudan danas za sve što nam se događa. Živimo u doba stalno-napredujuće digitalizacije, koja se upliće u sve sfere života te prodire duboko u sve strukture naše egzistencije. Nimalo radikalno, može se reći da živimo u svojevrsno »doba oligarhije«, kako to Žarko Paić savršeno sažimlje u naslovu istoimenog djela, u kojem polazi od *informacijske ekonomije* te dolazi do *politike događaja*.⁵ Ovdje ne mislimo na oligarhiju u doslovnom shvaćanju te riječi kao političkog poretka u kojem vlast drži mala skupina ljudi.⁶ Puno više od toga, Paić misli na upravo indirektnu oligarhiju, ona koja nadvladava pojedince i male skupine ljudi. Pod oligarhijom se ovdje misli na formu koja prožima današnje društvo u kojemu vladaju multimedijalne korporacije. Suvremeni oligarsi imaju nadmoć nad drugima – tako što imaju moć nad sredstvima distribucije informacija i znanja. Paić je u knjizi osobito kritičan i prema liberalnoj demokraciji, s naglaskom na neoliberalni kapitalizam te njegove natruhe s kojima se i danas suočavamo. Ističe kako se pojam razvitka (tzv. *development*) ne odnosi više na industriju, već na eksploataciju nematerijalnoga rada (čitaj: intelektualno vlasništvo) u digitalnoj ekonomiji preko svih granica radne izdržljivosti.⁷ O ovome će posebno biti kasnije riječi

⁴ Paywall. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus*, dostupno na:

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/paywall>, pristupljeno 29. travnja 2024. Paywall jest »program koji sprječava ljude koji nisu platili pretplatu da koriste web mjesto« (vlastiti prijevod). Primjerice, u američkom akademskom kontekstu, paywall se pojavljuje kao česta prepreka koja brani pristup znanju i informacijama svima onima koji nisu unutar neke akademske institucije. Neki od radikalnijih i uspješnijih pokušaja da se nadiđe te zaobiđe *paywall*, bez obzira na autorska prava, jest Sci-Hub, kojeg je, 2011. godine, osnovala kazahstanska računalna programerka i aktivistkinja Alexandra Elbakyan.

⁵ Žarko Paić, *Doba oligarhije: od informacijske ekonomije do politike događaja*, (Zagreb: Litteris, 2017), str. 12-13. Za više vidi: Žarko Paić, »Dvije rasprave o moći vladavine: Od informacijske ekonomije do politike događaja«, *Up & Underground: Critical Theory Dossier* 25, br. 26 (2014): str. 7-45.

⁶ Oligarhija. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024., dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/oligarhija>, pristupljeno 3. svibnja 2024.

⁷ Ž. Paić, *Doba oligarhije*, str. 420.

kroz misli McKenzie Wark, te autorovu recentniju knjigu u kojoj govori o »smrti kapitala«. ⁸ Nadalje, Paić tvrdi da živimo u »doba oligarhije«, prelazeći s disciplinarnih društava ⁹ na društva kontrole (Deleuze), gdje korporacije dominiraju kao subjekt-supstancija u okviru neoliberalizma – korpo-kapitalizma, naposljetku. ¹⁰ Prelazak s discipliniranosti na kontrolu jest teza što ju eksplicitno iznosi 1990. godine Gilles Deleuze u svom eseju *Postskriptum uz društva kontrole*. ¹¹ Prateći taj diskurs, nas u ovome radu zanima komodifikacija (*porobljavanje*) informacija u suvremeno doba, te kako se to odražava na društvo, što se događa kada se potpis ili broj zamijene kodom, ili, Warkovskim jezikom, *hakom*?

Deleuze nam, još spomenute 1990., kazuje:

»S druge pak strane, ono što je važno u društvima kontrole nije više potpis ili broj, već kôd: kôd je lozinka, dok su nasuprot tome disciplinarna društva regulirana parolom (i to koliko s točke gledišta integracije, toliko i s točke gledišta otpora). Numerički jezik kontrole sačinjen je od kodova koji obilježavaju pristup informaciji, ili je odbacuju. Više nismo u situaciji da nas zanima par masa/pojedinac. Pojedinci, individualne osobe (*individuals*) postali su podjeljenici, dividuralne osobe (*dividuals*), a mase – uzorci, podaci, tržišta, ili 'banke'.« ¹²

Ovo je još aktualnije u današnje doba, kroz naglo napredovanje biometrije i biometrijskih podataka, gdje su društva kontrole dosegla svoj vrhunac u praćenju individua i kodiranja njihovih bioloških postavki – otisak prsta kao jedan od primjera ovoga. Biometrijski podaci poput otisaka prstiju, skeniranja lica, te DNK profiliranja postaju novi »kodovi« ili, Warkovskom terminologijom, »vektori« koji obilježavaju pristup informacijama i resursima. Ta čitava teza o biometriji i kodovima koji prate, te upravljaju životima građana ¹³, jasno priziva talijanskog

⁸ Vidi: McKenzie Wark, *Capital Is Dead: Is This Something Worse?* (London, New York: Verso, 2019).

⁹ Michel Foucault, »Space, knowledge, power (interview with Paul Rabinow)«, u: James D. Faubion (ur.), Robert Hurley i ostali (prijevod), *Power: Essential works of Foucault 1954–1984* (New York: The New Press, 2001), str. 364. Foucault opisuje disciplinarna društva na sljedeći način: »Dok je vladanje također funkcija tehnologije: vladavina pojedinaca, vladavina duša, vladavina sebe od strane sebe, vladavina obitelji, vladavina djece, i tako dalje«, vlastiti prijevod.

¹⁰ Marijan Krivak, »'Nadzorni kapitalizam ili... 'društva kontrole'? Deleuzeova 'revolucionarna moć želje' ili... 'skora propast svijeta'«, u: Alpar Lošonc (ur.), *Nadzorni kapitalizam: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. i 17. prosinca 2021. godine* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2023), str. 22.

¹¹ Vidi: Gilles Deleuze, *Postskriptum uz društva kontrole* (Zagreb: Urbani festival, 2004), dostupno na: <http://urbanfestival.blok.hr/urbanfestival.blok.hr/04/pdf/Gilles%20Deleuze%20-%20Postskriptum%20uz%20društva%20kontrole.pdf>, pristupljeno 6. lipnja 2024.

¹² G. Deleuze, *Postskriptum uz društva kontrole*, str. 2-3.

¹³ Članak »Ne-biopolitičkom obilježavanju«, objavljen 11. siječnja 2004. u *Le Mondeu* možda je najjednostavniji za opis Agambenove detekcije života u »izvanrednom stanju«. Članak je proizašao iz otkazivanja kolegija kojeg je Agamben trebao držati na New York University u ožujku iste godine. Naime, bio mu je zabranjen ulazak u SAD, jer nije pristao dati uvid u svoje biometrijske podatke, čije je prikupljanje bilo dio sigurnosnih mjera uvedenih nakon 11. rujna 2001. Vidi: Giorgio Agamben, »NO to Bio-political Tattooing«, *Le Monde*, 10. siječnja 2004., dostupno na: <https://theanarchistlibrary.org/library/giorgio-agamben-no-to-bio-political-tattooing>, pristupljeno 7. lipnja 2024.

filozofa Giorgia Agambena i njegovo bavljenje »podređenošću čovjeka biopolitici«¹⁴. Biopolitika jest, poput bioetike, izrazito postmoderna pojava koja nastaje uslijed specifičnih društvenih i povijesnih okolnosti koje opisuju postmodernizmi.¹⁵ Dok se bioetika uglavnom fokusira na negativne utjecaje što ih suvremeni tehnološki i znanstveni razvoj te globalizacija imaju na etičku i tjelesnu osnovu ljudskog života, te na očuvanje svetosti života na zemlji, biopolitika se bavi refleksijom i analizom pravnih režima tijekom njihovog razvoja, ispitivanjem zakonskog uvjetovanja života i povratnim utjecajem života na taj proces.¹⁶ Ovo je od posebne važnosti u kontekstu pandemije COVID-19 kada je Agamben napisao svoj esej *The Question 2020*. godine – nastupilo je »izvanredno stanje«¹⁷ biometrijske diktature u Italiji.

Agamben piše:

»Kako se moglo dogoditi da je cijela jedna država, a da to nije primijetila, politički i etički kolabirala pred bolešću?... [P]rag koji dijeli čovječanstvo od barbarstva je prijeđen. Kako smo mogli prihvatiti, samo u ime *rizika* koji nije bilo moguće precizirati, da nama drage osobe i ljudi uopće ne samo umru sami, nego – što se nikada prije u povijesti nije dogodilo, od Antigone do danas – da njihove leševe treba spaliti bez sprovoda? Prihvatili smo tada bez previše problema, isključivo u ime *rizika koji nije bilo moguće precizirati*, ograničavajući, do mjere koja se nikada prije u povijesti zemlje nije dogodila, čak ni u Drugom svjetskom ratu... našu sloboda kretanja. Stoga smo prihvatili, *isključivo u ime rizika koji nije bilo moguće specificirati*, de facto obustavu naših prijateljskih i ljubavnih odnosa, jer je naša blizina postala *moгуći* izvor zaraze.«¹⁸

Dakle, što možemo naučiti od Agambena i biopolitike za vrijeme pandemije COVID-19? Da biometrija jest, ali, uvijek postaje novom, te se nadograđuje kao novi način kodiranja i upravljanja pristupom informacijama i resursima, pretvarajući biološke podatke u ključne elemente društvene kontrole – u vektore. Upozorava nas na eroziju te destrukciju etike i političke svijesti, primjećujući kako su se društva brzo prilagodila rigoroznim mjerama bez dovoljno kritičkog promišljanja o dugoročnim posljedicama za ljudska prava i slobode. Nadalje, upozorava nas na normalizaciju nadzora i kontrole, gdje prihvaćanje biometrijskog nadzora, discipliniranosti postaje uobičajeno,

¹⁴ Giorgio Agamben, *Proleksis enciklopedija*, dostupno na: <https://proleksis.lzmk.hr/129655/>, pristupljeno 8. lipnja 2024.

¹⁵ Marijan Krivak, »Biopolitika i izvanredno stanje Agamben u dijalogu s Walterom Benjaminom«, u: Željko Šarić, ur., *Kritička teorija društva - Zbornik radova* (Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao, 2010), str. 39.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Termin kojeg prvi put koristi njemački pravnik i politički teoretičar Carl Schmitt u svom eseju *Diktatura 1921.*, a zatim ga Agamben iznosi u svom djelu 2005. *Izvanredno stanje* kao stanje koje daje jednoj osobi ili vladi moć i glas autoriteta nad drugima koji se proteže daleko izvan mjesta gdje je zakon postojao u prošlosti, baveći se koncentracijskim logorima i nacizmom kao primjerom.

¹⁸ Adam Kotsko, »Giorgio Agamben: A Question«, *An und für sich*, dostupno na: <https://itself.blog/2020/04/15/giorgio-agamben-a-question/>, pristupljeno 8. lipnja 2024., vlastiti prijevod.

što vodi ka sveobuhvatnijem sustavu u kojem je svaka osoba potencijalni objekt nadzora, dakle, »kriminalac«(!). Posljednje, vidimo gubitak preostataka humanosti koji se manifestira kao uvođenje mjera koje sprječavaju tradicionalne prakse poput pijeteta sahrane i sprovoda. Sve to ukazuje na dehumanizirajući aspekt biometrijske kontrole – vraćajući nas u Antigonino doba. Sve ovo ukazuje na to kako biopolitika, tj. biometrija može potkopati temeljne ljudske vrijednosti i slobode u društvu.

U disciplinarnim društvima, identiteti su bili regulirani papirnatom dokumentacijom i fizičkim potpisima, dok, u društvima kontrole, biometrijski podaci postaju ključni za identifikaciju i autentifikaciju ljudi. No, kakve ovo ima veze s korpo-kapitalizmom i informacijama? Biometrijska tehnologija omogućuje državama i korporacijama uspostaviti sustave nadzora bez presedana, ali... kako je to moguće? Kamere s tehnologijom prepoznavanja lica imaju mogućnost praćenja kretanja ljudi u »stvarnom« vremenu, dok se otiske prstiju i DNK mogu iskoristiti za identifikaciju i provjeru autentičnosti u različitim kontekstima, od ulaska u zgrade do bankarskih transakcija. Kako biometrijski podaci postaju uobičajeni, raste zabrinutost zbog »gubitka privatnosti«. Podaci koji su nekad smatrani privatnima, sada se prikupljaju, zatim pohranjuju te koriste bez jasnog pristanka ili svijesti korisnika. Ovo može dovesti do zloupotreba i kršenja »ljudskih prava«, jer se osobni podaci mogu koristiti za kontrolu i manipulaciju. Korporacije koriste biometrijske podatke za optimizaciju svojih usluga i proizvoda. Primjerice, personalizirani, poosobljeni marketing temeljen na analizi biometrijskih podataka može povećati učinkovitost prodajnih kampanja, dok zdravstvene osiguravajuće tvrtke mogu koristiti te podatke za procjenu rizika i određivanje premija. Dakle, pojedinci se više ne promatraju kao jedinstvene cjelovite osobe (*individue*), već kao skupovi podataka, uzorci, a kako govorimo o korpo-kapitalizmu i njegovom učinku na društvo – postaju podatci za mikrotargetiranje u marketinške svrhe (*dividue*). Tako otisak prsta ili uzorak šarenice oka postaju bitniji od nečijeg osobnog imena ili broja. Proces dividualizacije omogućuje korporacijama preciznije praćenje te analizu svakog aspekta ponašanja i kretanja osobe. Korporacije upravo tako organiziraju čitavu društvenu proizvodnju, predstavljajući »*Matrix*¹⁹ kasnog kapitalizma.« Prema Paiću, korporacije, poput insekata, stalno mijenjaju svoje forme postajući čistim kapitalom, dok se ljudski kapital pojavljuje kao dodana vrijednost znanja,

¹⁹ U filmu *The Matrix* (1999), čije su redateljice tandem Lana i Lilly Wachowski, prikazuje se distopijski svijet u kojem tehnologija i nadzor vladaju životima ljudi, što odražava dinamiku kasnog kapitalizma u kojem korporacije koriste napredne tehnologije za kontrolu te eksploataciju rada i potrošnje, produbljujući alijenaciju i subordiniranost pojedinaca tehnosferi. Za daljnju marksističku analizu u kontekstu kapitalizma vidi: Harry F. Dahms, »THE MATRIX Trilogy as Critical Theory of Alienation: Communicating a Message of Radical Transformation«, *Transdisciplinary Journal of Emergence* 3, br. 1 (2005): str. 108-124.

obrazovanja, kulture i sporta, transformirajući »duh kapitalizma u (zlo)duh korporacije kao mreže«. Paić kazuje na jednom mjestu:

»Poput insekata i kukaca korporacija ili stroj neljudskoga stalno mijenja svoje tjelesne forme postajući čistom formom kao takvom, samim kapitalom kao supstancijom-subjektom kraja povijesti. A budući da se ljudski kapital (*human capital*) pojavljuje dodanom vrijednošću znanja, obrazovanja, kulture, sporta, tada se novi duh kapitalizma krajem 20. stoljeća preobražava u (zlo)duh Korporacije kao mreže (*network*).«²⁰

Prema Krivaku, tehnika služi svijetu i opisuje ga, dok tehnologija ide korak dalje – ona stvara svijet.²¹ Tehnika jest alat kojeg ljudi koriste za prilagodbu i interakciju s okolinom, dok je tehnologija više od toga; ona oblikuje i definira stvarnost u kojoj živimo. Tehnologija ne samo da mijenja fizički svijet, već i socijalne interakcije, percepciju te vrijednosti, stvarajući nove stvarnosti i transformirajući društvenu strukturu na temeljnoj razini. Takve promjene dovode do stvaranja hiperdigitaliziranog društva, gdje informacije i znanje postaju roba (komodificiraju se, porobljavaju), a korporacije – kao dominantni ekonomsko-politički subjekti – imaju glavnu ulogu u oblikovanju svakodnevnog života, istovremeno transformirajući kapitalizam u kompleksnu mrežu isprepletenih odnosa i interakcija koje stalno mijenjaju svoju formu. Deleuzeovski, informacije i znanje su samo »tijelo bez organa«.

* * *

Vratimo se ovdje djelu McKenzie Wark. U radu će se detaljno razraditi podjela na hakere i vektoraliste; točnije, one koji proizvode nove informacije, znanje (to su bilo koja vrsta inovatora, programeri, umjetnici, znanstvenici i dr.), te one koji kontroliraju vektore – sredstva distribucije informacija i znanja, bilo to kakva korporacija, medijska kuća, marketinški menadžeri i sl. U suvremenom informacijskom društvu, često prodajemo svoje podatke velikim tehnološkim kompanijama poput Googlea, u zamjenu za pristup informacijama i uslugama što ih želimo koristiti, živeći u iluziji slobode i uvjerenju da ništa ne dajemo zauzvrat. Međutim, stvarnost jest da postajemo proizvod. Wark to savršeno sažima: »Ako dobivate svoje medije besplatno, to obično znači da ste vi proizvod. Ako se informacija ne prodaje vama, onda ste vi taj koji se prodaje.«²²

Ova izjava naglašava činjenicu da, kada koristimo 'besplatne' digitalne usluge, uvijek plaćamo svojim osobnim podacima koji se zatim koriste za »targetiranje« oglasa i generiranje profita za

²⁰ Ž. Paić, *Doba oligarhije: od informacijske ekonomije do politike događaja*, str. 518-519.

²¹ M. Krivak, »"Nadzorni kapitalizam ili... „društva kontrole“? Deleuzeova „revolucionarna moć želje“ ili...,skora propast svijeta“«, str. 23.

²² Wark, *Capital Is Dead: Is This Something Worse?* (London, New York: Verso, 2019), str. 1, vlastiti prijevod.

korporacije. Wark primjećuje kakve sablasti kapitalizam proizvodi te kakve posljedice ostavlja iza sebe, te naglašava sljedeće: »Ovo više nije kapitalizam, to je nešto gore.«²³

3. Apstrakcija

Hakerski manifest podijeljen je na 17 poglavlja, od kojih svako sadrži niz kratkih numeriranih odlomaka (ukupno 389), oponašajući epigramski stil Guya Debordova djela – *Društvo spektakla*.²⁴ Imajući ovo na umu, Wark po svom izrazu kroz cijelu knjigu implicira svoje široko poznavanje tradicije filozofske misli i autora poput Deborda, a naslanja se i na postmodernu misao Gillesa Deleuzea i Félixu Guattarija, što autora postavlja među one koji pišu knjige »crvenih korica« kakva, naposljetku, *Hakerski manifest* i jest.²⁵ U prvom poglavlju *Hakerskog manifesta* Wark govori o apstrakciji, započinje doslovno s ovim »apstraktnim konceptom«! U filozofiji, ono što mislimo kada govorimo o apstrakciji jest »misaoni proces kojim se iz neke cjeline izoliraju pojedini elementi radi njihova promatranja; uopćavanje bitnih aspekata neke pojave tako što se zanemaruju njezina nebitna svojstva ili posebne, slučajne odlike; pojmovno oblikovanje neposrednih sadržaja koji su dani osjetilima.«²⁶

Kod Hegela imamo, primjerice, apstraktnu logičku IDEJU koja započinje kao golo biće – sve i ništa istovremeno – te se uzdiže do svijesti o samoj sebi u filozofiji kao najvišem obliku apsolutnog duha.²⁷ U Hegelovom sistemu, logika stoji na početku njegovog znanstvenog sistema kao *Znanost logike*, ali, ona je zapravo onto-logika – Hegelov pokušaj sjedinjenja ontologije, logike te gnoseologije.²⁸ Ideja je najapstraktnija i nesvjesna sebe, na početku puta prema duhu, prolazeći kroz negaciju u filozofiji prirode kao prijelaznom stadiju.

Međutim, Wark ne misli na ovakav tip filozofske apstrakcije. Umjesto toga, usredotočuje se na proces transformacije stvarnosti ili resursa u konceptualne entitete ili oblike koji su odvojeni od njihove izvorne materijalnosti. Apstrakcija jest početak »hakiranja«, apstrakcija znači konstrukcija

²³ Isto, str. 4, vlastiti prijevod

²⁴ Vidi: Guy Debord, *Društvo spektakla & komentari društvu spektakla* (Zagreb: Arkzin, 1999).

²⁵ M. Krivak, *Protiv!*, str. 161.

²⁶ Apstrakcija. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024., dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/apstrakcija>, pristupljeno 11. lipnja 2024.

²⁷ Boris Kalin, *Filozofija: uvod i povijest* (Zagreb: Školska knjiga, d.d., 2015), str. 255.

²⁸ Vidi: Rainer Schäfer, *Die Dialektik und ihre besonderen Formen in Hegels Logik*, (Hamburg: Meiner, 2001); Massimo Bontempelli, *Filosofia e realtà. Saggio sul concetto di realtà in Hegel e sul nichilismo contemporaneo*, (Pistoia: C. R. T., 2000).

različitih i nepovezanih stvari u prethodno neostvarene odnose.²⁹ No, tko koristi apstrakciju i zašto? Hakeri koriste apstrakcije kako bi izrazili virtualnost prirode i kako bi se nosili sa suvremenim društvenim i tehnološkim izazovima. U Hegelovoj filozofiji, apstraktna logička ideja započinje kao najjednostavniji i najopćenitiji koncept, koji se razvija kroz proces negacije i postaje konkretna i samosvjesna. Ovo je analogno načinu na koji hakeri pristupaju računalnim sistemima i konfrontiraju stvarnost. U početnom stadiju, sistem je za hakera apstraktan niz kodova i protokola – teza. Kroz proces istraživanja i analize, haker negira početnu apstraktnu sliku razbijajući sistem na dijelove i promatrajući njegove specifičnosti – antiteza. Konačno, nakon što je analizirao i razumio dijelove sistema, haker razvija konkretne strategije za hakiranje – sinteza. Tako haker prelazi od apstraktnog razumijevanja preko detaljne analize do konkretnih, specifičnih znanja, što je ekvivalent Hegelovu procesu apstrahiranja logike.

Apstrakcija može biti materijalna ili nematerijalna, a ključna je za razumijevanje dinamike suvremenog društva. Na primjer, u kontekstu ekonomske apstrakcije, zemljište, izvorno materijalni resurs, postaje apstraktno posredstvom kategorija vlasništva i kapitala. Informacija, s druge strane, postaje odvojena od kapitala kao oblik »intelektualnog vlasništva« (*nematerijalno*). Ova apstrakcija informacije igra ključnu ulogu u suvremenom društvu, gdje vektoralisti, ili novi kapitalisti, kontroliraju tokove informacija i koriste ih kao sredstvo eksploatacije.

Knjiga započinje parafrazom slavne te često-citirane Marxove teze: »Bauk kruži svijetom, bauk dvosjekle apstrakcije. Bogatstva država i vojski, kompanija i zajednica ovise o njoj.«³⁰ A negdje pri kraju djela susrećemo i parafrazu Deborda: »Sveukupnost života u najrazvijenijim dijelovima svijeta pokazuje se kao golema akumulacija vektorâ« [336]. U ovom kontekstu, vektor je analogan onome što Debord naziva »spektaklom«. No, što za Deborda predstavlja spektakl? Spektakl jest »autokratska vladavina tržišnog gospodarstva«³¹ koja se manifestira kroz slike i prikaze. To nije samo skup slika, već društveni odnos među ljudima, posredovan slikama. Spektakl je centralizacija društvenog života oko medijskog prikazivanja, gdje su slike stvarnosti zamijenile stvarnu interakciju među ljudima.

Hakerski manifest nije samo još jedna knjiga o konkretnim tehnikama hakiranja računalnih sustava. Umjesto toga, predstavlja teorijski tekst koji promišlja o ulozi tehnologije u suvremenom društvu. Wark prezentira svoju viziju računalne gerile kao načina borbe protiv strogih kontrola i

²⁹ Tom McCarthy, »'Ulysses' and Its Wake«, *London Review of Books* 36, br. 12 (2014), dostupno na: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v36/n12/tom-mccarthy/ulysses-and-its-wake>, pristupljeno 12. lipnja 2024.

³⁰ Vidi: McKenzie Wark, *Hakerski manifest*, (Zagreb: Multimedijalni institut, 2009).

³¹ G. Debord, *Društvo spektakla & komentari društvu spektakla*, str. 2.

nadzora nad informacijama.³² Kroz svoje djelo, nudi opću teoriju društva za novi milenij, čiji cilj jest promicanje »revolucionarnih« namjera. Od početne apstrakcije do konačnog cilja postati sveobuhvatan, svjetski, *Hakerski manifest* »služi kao teorijska bomba koja potiče promjenu i oslobađanje od okova suvremenog digitalnog svijeta.«³³

4. Hakeri i hakiranje

Wark ponovno govori u marksističkom ključu – hakeri su klasa, ali apstraktna [006]. Što je onda informacija? To je tek odvajanje resursa od kapitala, prethodno odvojenog od zemlje, a ista se ponovno apstrahira u obliku intelektualnog vlasništva.³⁴ Informacija sada zamjenjuje ljudstvo. Posredovanjem vektoralističke klase, hakeri bivaju razvlašteni, i pojedinačno i kao klasa. Hakeri kao povijesni nasljedovatelji radnika i seljaka, to jest proizvođača svijeta, moraju se s njima sada udružiti. Ovdje se jasno očituje kako Wark slijedi ideje Marxove klasne teorije, te udruživanja kao revolucionarnog čina kojim će se potlačene klase moći suprotstaviti vektoralističkoj klasi. Historijski gledano, izrabljivačka klasa koja se prvotno javlja kao takva jest *pastoralistička klasa*. A svojevrsnim »pravim hakom«, ona rastjeruje seljake sa zemlje, privatizacija vlasništva stvara rentu, te seljaci postaju radnici.³⁵ Druga izrabljivačka klasa jesu kapitalisti, ali kod Wark se pojavljuje i treća, »vektoralistička klasa«. Vektoralisti su zapravo, za Wark, novi kapitalisti – izrabljivači slobode informacija, ne više radnika, već informacija. U nastavku će se dublje tematizirati tko su vektoralisti, te što su vektori i što se dalje događa s informacijom u digitalno doba? Što se, pak, događa s hakerskom klasom koja ovisi o vektoralističkoj?

Za Wark, hakiranje je sve što uključuje stvaranje novih informacija ili ideja. To može biti djelo filozofa koji razvija nove koncepte, učitelja koji inovira obrazovne metode, fizičara koji otkriva nove zakone prirode, glazbenika koji stvara nove zvukove, ili računalnog programera koji piše novi kod... sve je to »hack.«³⁶ Svi su oni hakeri, jer doprinose stvaranju nečeg novog i značajnog. Hakirati znači dati izraz znanju u bilo kojem od njegovih oblika [70]. U praksi, hakersko znanje bi podrazumijevalo politiku slobodnih informacija, učenja, »dara« koji rezultira iz *peer-to-peer*

³² M. Krivak, *Protiv!*, str. 161.

³³ Isto, str. 156.

³⁴ Isto, str. 158.

³⁵ Isto, str. 159.

³⁶ McKenzie Wark i Nicholas Ruiz III, »An Interview with McKenzie Wark by Nicholas Ruiz III«, *Kritikos* 2, (2005), dostupno na: <https://intertheory.org/wark-ruiz.htm>, pristupljeno 12. lipnja 2024.

mreže. Hakersko znanje jest i ono znanje koje izražava virtualnost prirode time što je transformira, ali, posve svjesno mogućih dobitaka i opasnosti. Kada se znanje oslobodi od oskudnosti, slobodna proizvodnja znanja postaje znanjem »slobodnih proizvođača«, postaje »naša«, svačija. U kontekstu toga, kasnije će se u radu govoriti o vlasništvu te o tome čije je zapravo znanje, je li nužno da znanje bude svima dostupno i na pregled, ili da bude porobljeno, zapriječeno s paywallom? Ovo su neka od iznimno važnih socijalnih pitanja koja su apologeti pokreta otvorenog pristupa pokušali iskorijeniti te riješiti na neke od radikalnijih načina. Neki od primjera radikalnih aktivista, hakera, jesu Aaron Swartz i Alexandra Elbakyan kao oni koji su uspjeli »hakerati sistem«. Za takve problematične hakere, koji pokušavaju »realizirati svoje strasti«, Himanen tvrdi da predstavljaju hakersku etiku koja je društveni izazov, hakeri pokušavaju te žele ostvariti svoje strasti, spremni su prihvatiti da bavljenje čak i zanimljivim zadacima ne mora uvijek biti beskrajno blaženstvo.³⁷ Slično, prema Wark, »hakerska povijest« poznaje samo vrijeme sadašnje [125].³⁸ Upravo ta povijesno-filozofijska teza, koja ima »benjaminovski« odjek, odražava se na društvene aktere zaslužne za borbu protiv vektoralističke klase i protiv svojevrsnog sistema kako je postavljen, radikalnije rečeno – režima. Wark dalje iznosi kako je najizazovnijji hak našeg vremena izraziti zajedničko iskustvo svijeta, izraziti ono što nam je zajedničko – u ovom kontekstu su to znanje i informacije [087].

5. Informacija

Nakon što smo razotkrili identitet hakera i što hakiranje predstavlja za Wark, ovo nam otvara prostor za kritički diskurs o informaciji i njenoj slobodi koju hakeri »proizvode«. Wark kazuje kako informacija »želi biti slobodna, ali je posvuda u okovima« [126]. Ovakav početak poglavlja priziva nam prosvjetiteljskog filozofa politike Jean Jacques Rousseaua:

»Čovjek je rođen slobodan, a svuda je u okovima. Onaj koji vjeruje da je gospodar drugih, uistinu je više rob od njih.«³⁹

Ova aluzija duboko naglašava paradoks u kojem se informacija nalazi u današnjem društvu. Rousseauova izjava sugerira da je sloboda inherentna ljudskom biću, ali da društvene strukture i

³⁷ Pekka Himanen *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age* (New York: Random House Trade Paperbacks, 2001), str. 18.

³⁸ Walter Benjamin, »Povijesno-filozofijske teze«, u isti: *Uz kritiku sile* (Zagreb: CKD, 1971), str. 34.

³⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Društveni ugovor*, s francuskoga preveo Hrvoje V. M. Hlad (Zagreb: Feniks knjiga d.o.o., 2012), str. 11.

norme često ograničavaju tu slobodu. Analogno tome, iako informacija kod Wark prirodno teži slobodi, ona biva zarobljena unutar mnogih ograničenja, kao što su, primjerice: autorska prava, zakonske regulative, ili čak monopolističke prakse korporacija. Ideja da oni koji kontroliraju informaciju, zapravo, mogu postati njezini robovi, sugestivno odražava paradoks suvremenog društva, gdje se moć i kontrola informacija često koriste kako bi se ograničila sloboda i pristup informacijama. Koliko god informacija želi biti slobodna i dostupna svima, često je zatočena unutar sustava koji promiču komercijalizaciju, privatizaciju i kontrolu. Ova paradigma potiče razmišljanje o potrebi za demokratizacijom i decentralizacijom pristupa informacijama kako bi se zaista ostvarila vizija slobodnog pristupa znanju i informacijama za sve.

Jedan od ključnih argumenata proizlazi iz činjenice da su moderna tehnologija i znanost – koje su duboko utemeljene na informacijama i znanju – ključni pokretači kreativnih aktivnosti u društvu. Suvremena industrija, pak, utemeljena na znanstvenim i tehnološkim dostignućima, ističe važnost znanja kao osnovnog resursa za proizvodnju i reprodukciju društva. Stoga, način na koji društvo upravlja informacijama postaje od presudne važnosti za njegov ukupni razvoj. U tom kontekstu, informacija postaje sveprisutna roba čija je pravilna manipulacija ključna za napredak društva. Merle Jacob uočava ključni aspekt komodifikacije, a to je potreba da se nešto konceptualno složi u »ekskluzivni entitet« kako bi taj entitet postao proizvodom.⁴⁰

Nije dovoljno samo da nešto posjeduje vrijednost, već je bitno da se može kupiti i prodati po svojoj »intelektualnoj vrijednosti«, odnosno da ima određenu cijenu. Iz tog aspekta, istraživački rad koji se plaća po satu nije primjer komodifikacije znanja, već komodifikacije »rada«. Informacija i znanje oboje ispunjavaju ovaj preduvjet – komodificirane informacije same po sebi mogu biti izrazito raznolike i mogu se pojavljivati na različitim razinama složenosti. Ne postoji konačna lista svih oblika komodificiranih informacija. Lipton navodi neke od tih oblika, uključujući komercijalne i tehničke vještine, poslovne metode, sustave za plaćanje, telekomunikacijske sustave i usluge, elektroničke i druge baze podataka, informacije o potrošačima i njihovim potrebama, računalni softver, itd.⁴¹ Iako su navedeni oblici različiti i djeluju u različitim okvirima, svi dijele stanovitu razinu informativnosti. Činjenica da informacija posjeduje ovu »informativnost« jasno ukazuje na njezinu korisnost i stoga stvara određeni oblik upotrebne

⁴⁰ Merle Jacob, »Rethinking Science and Commodifying Knowledge«, *Policy Futures in Education* 1, br. 1 (2003): str. 125-142, ovdje na str. 131.

⁴¹ Jacqueline Lipton, »Information Wants to be Property: Legal Commodification of E-commerce Assets«, *International Review of Law, Computers & Technology* 16, br. 1 (2010): str. 53-56, ovdje na str. 53.

vrijednosti. Međutim, ostaje izazov definirati njezinu razmjensku vrijednost, odnosno vrijednost koja proizlazi iz njezine razmjene na tržištu.⁴²

Ironično, prema naslovu Liptonova rada, *informacija očito ne želi slobodu* (!) kako tvrdi Wark; umjesto toga, ona teži biti posjedom, imovinom (*property*). Ova pojava nije ograničena samo na Liptona, već je to izraz cijele kulture neoliberalnog kapitalizma, koja promiče ideju da informacija treba biti vlasništvo. Liptonov naslov dodatno ističe ovu težnju, što ukazuje na dublje razumijevanje informacije kao tržišnog dobra umjesto kao slobodno dostupnog resursa, kako to sugerira Wark.

Ova perspektiva otvara kritičko pitanje o ulozi kapitalizma u oblikovanju načina na koji tretiramo informaciju, postavljajući je kao objekt posjeda i kontrole umjesto kao zajednički resurs. Stavljajući naglasak na vlasništvo nad informacijom, Lipton i srodni autori reflektiraju ideološke pretpostavke neoliberalnog kapitalizma, čime se dovodi u pitanje stvarna priroda informacije i njenog potencijalnog društvenog utjecaja kada se oslanjamo na privatizaciju i komodifikaciju. Pekka Himanen također navodi kako je razlika između kapitalizma i hakerske etike to da je, *weberovski* govoreći, kapitalizam bliži protestantskoj radnoj etici radi želje za stalnim povećanjem kapitala.⁴³ Dakle, ljudi se naposljetku prije odluče za kapitalističku (čitaj: »protestantsku«) nego za hakersku etiku.⁴⁴

Kako smo duboko u korpo-kapitalizmu, pokušaj rješavanja navedenih problema jest taj da nove korporacije razvijaju softvere koristeći »otvoreni model«, s otvorenim programskim kodom (engl. *open source*). Osnivač je ovog modela Richard Stallman, koji se protivi zarađivanju kroz ograničavanje pristupa informacijama. Stallman dovodi u pitanje etičnost zadržavanja informacija privatnima, vjerujući da nije pravedno koristiti nečije informacije dok svoje zadržavate za sebe – ovo se posebice odražava kod kapitalističkih diktatora (*monopolista*) kao što je Mark Zuckerberg i njegova društvena mreža Facebook, za koju je dobivao brojne optužbe i išao po sudovima baš iz toga razloga. Nadalje, Stallman se zalaže za slobodno tržište gdje kontrola informacija ne utječe na konkurentnost i gdje baš »svi« imaju pravo na pristup svim informacijama. Ova etika nije komunistička – jer ne uključuje autoritet – te se suprotstavlja i komunizmu i kapitalizmu. Otvoreni model, zvan »katedrala«, podrazumijeva rad jedne osobe ili manjeg broja ljudi koji prezentiraju

⁴² Luka Grgić, »Utjecaj komodifikacije na dostupnost znanja i informacija«, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2021., str. 8., dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:679620>, pristupljeno 13. lipnja 2024.

⁴³ P. Himanen, *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*, str. 3-20.

⁴⁴ Ivona Vrančić, »Hakeri i njihova etika«, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2019., str. 29., dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:065368>, pristupljeno 14. lipnja 2024.

samo konačne rezultate. Nasuprot tome, model »bazar« omogućuje svima parcijalno sudjelovanje u razvoju te, načelno, prihvaća sve ideje. Nadalje, »akademija« jest oblik otvorenog modela, gdje se rezultati dijele s drugima koji ih mogu koristiti, testirati i dalje razvijati, što se pokazalo kao najbolji pristup. Zatvoreni model ne dozvoljava dijeljenje informacija i postavljen je hijerarhijski, dakle, samo odabrani imaju pristup i pravo rada na projektu. Hakeri preferiraju otvoreni model. Mrežna akademija, slična Platonovoj, hakerski je model učenja zasnovan na otvorenosti.⁴⁵ Hakeri dijele svoje znanje kako bi i drugi mogli učiti od njih i nadograđivati njihov rad, što, prema Himanen, potiče kritičko razmišljanje, suradnju i unaprjeđivanje postojećeg znanja.

6. Proizvodnja

U sljedećem koraku, postavlja se pitanje: kakve međusobne veze imaju proizvodnja i informacija? Ovo je od osobite socijalne naravi. Što je proizvodnja za Wark? Wark kazuje kako »proizvodnja premrežuje objekte i subjekte, rušeći njihove okvire, zamagljujući identitete, miješajući ih u novu formaciju« [157]. Ponavljanje konstrukcije i dekonstrukcije objektivnoga i subjektivnoga u svijetu jest – proizvodnja, kako kazuje Wark. Što to znači?

Hakiranje je »proizvodnja proizvodnje« [158]. To je svojevrstan proces koji stvara nove oblike produkcije putem manipulacije postojećih materijala ili ideja. Ovaj koncept podsjeća na Platonovu teoriju da je umjetnost zapravo »imitacija imitacije«, što implicira da umjetnička djela ontološki stvaraju još veću udaljenost od izvorne ideje. Karl Marx također zagovara sličnu ontološku poziciju, nazivajući je »proizvodnja proizvodnje«.⁴⁶ Ova je ideja dublje istražena u (post)estetici Waltera Benjamina, posebno kada razmatra mehaničku reprodukciju umjetničkih djela. Benjamin tvrdi da takva, tehnička reprodukcija umjetnosti gubi svoju auru, ili svoj originalni kontekst i prisutnost »ovdje-i-sada« (*Jetztzeit*). To znači da umjetnost više nije povezana s jedinstvenim trenutkom ili prostorom, već postaje dostupna i reproducibilna na različite načine, što mijenja njezinu ontološku prirodu.⁴⁷ No, zadržat ćemo se zasad na Warkovoj tezi o hakiranju kao proizvodnji proizvodnje, te tomu što ona uopće znači.

⁴⁵ I. Vrančić, »Hakeri i njihova etika«, str. 29. – autorica navodi Platonovu akademiju gdje su učitelji, umjesto da pružaju gotova znanja, poticali učenike na razmišljanje, omogućujući im da sami dođu do novih spoznaja.

⁴⁶ Moglo bi se reći da je ova »proizvodnja proizvodnje« temeljni pojam Marxove (me)ontologije.

⁴⁷ Walter Benjamin, *Eseji*, (Beograd: Nolit, 1974), str. 119.

Hakeri ne samo da stvaraju nove informacije i tehnologije već i nove načine proizvodnje i distribucije tih informacija. To je proces koji se odvija na metarazini – hakeri modificiraju same temelje kako se informacije stvaraju i koriste, što ih stavlja u poziciju »ključnih igrača« u informacijskom društvu. Hakeri su također inovatori koji remete postojeće strukture moći i stvaraju alternativne načine funkcioniranja. Njihova se aktivnost može vidjeti kao oblik otpora protiv vektoralista – klase koja kontrolira tokove informacija i koristi ih za generiranje profita. Hak, kao čisti, kao čista proizvodnja proizvodnje, izražava singularno javljanje mnogostrukosti »prirode iz i unutar koje se on kreće kao događaj« [159]. Dakle, može se reći da se, iz perspektive Wark, hakeri mogu smatrati inovatorima koji narušavaju postojeće kapitalističke strukture – a koje su pod kontrolom vektoralista – klase koja monopolizira tokove informacija radi generiranja profita. Hakerske aktivnosti, poput razvoja softvera otvorenog pristupa (engl. *open access*), kao i decentraliziranih valuta i platformi za slobodan pristup informacijama, predstavljaju otpor prema komodifikaciji znanja i centralizaciji moći. Ovi napori ukazuju na kritične slabosti kapitalističkog sistema, kao što su: *monopolizacija informacija, profitom vođena inovacija i ograničen pristup znanju*. Primjeri poput Linuxa, Bitcoina i WikiLeaksa jasno ilustriraju kako računalni programeri, dakle hakeri(!), stvaraju alternativne modele koji favoriziraju **otvorenost, kolaboraciju i zajedničko dobro**, te tako preispituju temeljne principe kapitalističkog društva. Jedan je od najradikalnijih aktera u otvorenom pristupu računalni programer, poduzetnik, pisac, politički organizator te »haktivist« Aaron Swartz.⁴⁸

7. Vlasništvo

Možda i presudni, ključni problem – a koji se tiče informacija i znanja te pitanja komodifikacije (porobljavanja) u kapitalizmu – jest i fantomski pojam vlasništva, a stvari su još gore kada se formira sintagma »intelektualno vlasništvo«. Prema Svjetskoj organizaciji za intelektualno vlasništvo, intelektualno vlasništvo (IP) jest »kategorija vlasništva koja uključuje nematerijalne tvorevine ljudskog intelekta«.⁴⁹ To su ideje, izumi, umjetnička djela, dizajni i slično. Uzevši to u obzir, iz pozicije Wark, sama ideja vlasništva nad nečim nematerijalnim, izrazito je problematična. Wark kreće s navodom radikalnog francuskog socijaliste Pierrea-Josepha Proudhona: »Vlasništvo

⁴⁸ Aaron Swartz, »Simplistic Sociological Functionalism«, *Raw Thought*, dostupno na: <http://www.aaronsw.com/weblog/socfunc>, pristupljeno 15. lipnja 2024.

⁴⁹ Vidi: World Intellectual Property Organization, *Understanding Industrial Property* (2016), dostupno na: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_895_2016.pdf, pristupljeno 15. lipnja 2024.

je« (zapravo) »krađa«. ⁵⁰ Proudhon je smatran i utemeljiteljem anarhizma, ⁵¹ on je prvi koji se deklarirao kao »anarhist«. ⁵² Karl Marx je, naravno, bio upoznat s Proudhonovim radom (posebice se na njega osvrće u radu »Bijeda filozofije«). Iako inicijalno naklonjen Proudhonovim tezama, kasnije je pokazao kritički odmak spram Proudhona navodeći kako je slogan »vlasništvo je krađa« samopobijajući, nepotrebno zbunjujući. Marx također ističe da »krađa« kao nasilna povreda vlasništva, pretpostavlja samo postojanje »vlasništva« te osuđuje Proudhona da se zapleo u »svakakve fantazije... o pravom buržoaskom vlasništvu«. ⁵³

Wark u bilješki [176] dalje navodi:

»Kao što sugerira Lautréamont, Proudhonov tekst, čiji je cilj bio izazvati tržište, ubrzo završava kao papir za zamatanje namirnica koje se na njemu prodaju. Vremena se mijenjaju. S evolucijom vektora i usponom digitalne telestezije, Proudhonova poznata rečenica može se plagirati i preokrenuti: 'krađa je vlasništvo'. Generacija odgojena na internetu sve informacije već doživljava kao potencijalni dar, koji nikoga ne uskraćuje kad se podijeli. Kultura dijeljenja datoteka tek treba napredovati 'od plagiranja Proudhona do plagiranja Marxa' i razmatranja dubljih izazova koje postavlja vektoralizacija svih informacija do istrošenog pojma vlasništva kao oskudnog vlasništva.«

Primjerice, mladi ljudi, posebno Generacija Z, odrasla uz Internet, doživljavaju informacije kao nešto što je prirodno za dijeljenje. Za njih, dijeljenje informacija ne uskraćuje nikoga – zapravo, dijeljenje obogaćuje sve koji sudjeluju. Potencijal u »kulturi dijeljenja« datoteka jest taj da isto evoluira i postane dublji pokret. *Dijeljenje* (sharing) ne samo da odbacuje tradicionalne koncepte vlasništva već i izaziva kapitalističke strukture koje te koncepte podržavaju. Ideja je da se ide dalje od jednostavnog plagiranja Proudhonove izreke i usvoji dublje Marxove kritike kapitalizma, kako bi se analizirali i osporili načini na koje informacije i znanje bivaju »vektORIZIRANI« (*iskorištavani*) unutar kapitalističkog sistema.

No, kako se ove Warkove kritike, *benjaminovski* rečeno, primjenjuju u suvremenom kontekstu – »ovdje-i-sada«? Naglim napretkom i razvojem, nemoguće je ne osvrnuti se na intelektualno vlasništvo i komodifikaciju informacija u kontekstu umjetne inteligencije i modela poput OpenAI-ovog Chat GPT-a. Takvi jezični modeli – razvijeni kroz ogromne količine podataka i resursa –

⁵⁰ Vidi: Pierre-Joseph Proudhon, *Property is Theft!: A Pierre-Joseph Proudhon Anthology* (AK Press, 2011).

⁵¹ Vidi: Daniel Guérin, *Anarchism: From Theory to Practice*. (New York: Monthly Review Press, 1989).

⁵² John M. Merriman, *How a Bombing in Fin-de-Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror* (New Haven: Yale University Press, 2009); Mark Leier, *Bakunin: The Creative Passion*. (New York: Seven Stories Press, 2006), str. 211.

⁵³ Vidi: Karl Marx, »Letter to J B Schweizer: On Proudhon«, 24. siječnja 1865., *Marx Engels Selected Works, Volume 2*, prvi put objavljeno u *Der Social-Demokrat*, br. 16, 17 i 18 (1., 3. i 5. veljače 1865.), vlastiti prijevod, dostupno na: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1865/letters/65_01_24.htm, pristupljeno 16. lipnja 2024.

ilustriraju kako se znanje može komodificirati te ograničiti pristup informacijama onima koji ne mogu priuštiti pretplate. Dok GPT modeli omogućuju brzo dijeljenje znanja, njihova komercijalizacija postavlja pitanja o vlasništvu i pravima autora, te komplicira tradicionalne koncepte intelektualnog vlasništva. Kao što Wark sugerira da »krađa *jest* vlasništvo« u kontekstu digitalne telestezije, tako i GPT modeli predstavljaju novu formu vlasništva. Modeli su trenirani na javnim i privatnim podacima, a njihova sposobnost generiranja teksta može se smatrati novim oblikom kreativnog vlasništva, ali i kao apropijacija postojećeg znanja. Tko posjeduje rezultate što ih generira AI? Jesu li to podaci na kojima je AI treniran, ili su to novi, originalni sadržaji? Uzevši ovo sve u obzir, nemoguće je i zamisliti koliko nas – pozivajući se ponovno na Platonovu »kopiju kopije« i Marxovu ontološku poziciju »proizvodnje proizvodnje« – sve ovo udaljava od ideje, početne stvari, proizvoda – naime, »informacije«. Nadalje, Wark ističe kako vlasništvo nije prirodni koncept, već je rezultat povijesnog razvoja i moćnih društvenih događaja [176].⁵⁴ Transformirati nešto u vlasništvo znači izdvojiti ga iz kontinuiteta, označiti ga kao svoje i ograničiti ga, predstaviti ga kao nešto ograničeno. Istovremeno, pretvaranje nečega u vlasništvo znači povezivanje sa subjektom koji ga posjeduje, kroz njegovu reprezentaciju kao odvojenog i ograničenog objekta. Ono što je nekada bilo dio jednog procesa postaje dio drugog, a ono što je prirodno postaje transformirano u nešto drugo. Primjerice, kroz autorska prava, kreativna djela poput glazbe, knjiga ili filmskih sadržaja postaju privatno vlasništvo autora ili izdavača, ograničujući pristup i korištenje drugima. Naposljetku, vlasništvo je za Wark puka reprezentacija... lažirajući ono stvarno [208].

⁵⁴ Ovdje ponovno odjekuje Marxov historijski (dijalektički) materijalizam kao filozofska metodologija za analizu društva. Osnovne metodološke postavke historijskog materijalizma iznio je K. Marx u *Njemačkoj ideologiji* (*Die deutsche Ideologie*, 1846), a potpuno ih razradio u *Prilogu kritici političke ekonomije* (*Zur Kritik der politischen Ökonomie*, 1859). Vidi: Historijski materijalizam. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024., dostupno na: <https://enciklopedija.hr/clanak/historijski-materijalizam>, pristupljeno 17. lipnja 2024.

8. Vektor i vektoralistička klasa

Wark poglavlje započinje u internetsko-digitalnom izričaju pop-kulture: »Vektor je viralan«. Zapravo, vektor je kao kakav virus. Prema William S. Burroughsu:

»Riječ je danas virus. Virus gripe možda je nekoć bio zdrava plućna stanica. Sada je parazitski organizam koji napada i oštećuje pluća. Riječ je možda nekoć bila zdrava živčana stanica. Sada je parazitski organizam koji napada i oštećuje središnji živčani sustav.«⁵⁵

Nadalje, Wark navodi da je vektor sredstvo kojim se riječ, ili virus, prenosi s jednog nositelja na drugog. To je način i sredstvo kojim određeni patogen putuje s jedne populacije na drugu. Na primjer, voda može biti vektor za koleru, dok su tjelesne tekućine vektor za HIV. Dakle, vektor može biti bilo koje sredstvo koje omogućuje kretanje nečega. Vektori prometa pokreću objekte i subjekte, dok vektori komunikacije pokreću informacije. U radu je prethodno izneseno **kako je vektor, zapravo, ono što je i kod Deborda spektakl**. To je, naposljetku, kapital koji je fragmentiran te raspršen posvuda preko posredstva apstrakcije – u slikama. Vektoralistička klasa kontrolira vektore, duž kojih se apstrahira informacija – kao figura u geometriji, »vektor je linija fiksne dužine, ali ne i fiksnog položaja« [335].⁵⁶ Što to znači? Informacije se mogu promatrati poput vektora jer, imaju »dužinu« (količinu informacija) i »smjer« (usmjerenost ili svrhu informacija). Međutim, kako vektori u geometriji nemaju fiksiran položaj, analogno tomu, informacije također mijenjaju svoje mjesto ili kontekst, ali ostaju iste u svojoj osnovnoj prirodi. Primjerice, velike tehnološke korporacije poput Googlea, Facebooka, X-a kontroliraju kako se vektori, tj. informacije prenose putem interneta. Te korporacije odlučuju koji će sadržaji biti vidljivi korisnicima, te kako će ti sadržaji biti plasirani, dok same informacije (poput vijesti, podataka) ostaju iste, ali njihov položaj (načina prezentacije, dostupnosti) može se mijenjati.

Danas, moć je moguće predstaviti kroz kontrolu nad informacijama – baš kao što se vektor može pomaknuti unutar koordinatnog sustava. Vektoralisti mogu usmjeriti socijalnu percepciju i interakciju. Primjerice, marketinški menadžer može oblikovati javno mnijenje usmjeravanjem pozornosti na određene događaje, baš kao što vektor pokazuje specifičan smjer. U kontekstu društvenih mreža, mnoge objave i informacije što ih korisnici vide na svojim *feedovima* nisu ništa drugo doli vektori. Iako informacija (objava) ima određenu »dužinu« i »smjer« (sadržaj, namjenu), gdje i kako će se ta informacija pojaviti na mreži, nije fiksno. Nije fiksno jer algoritmi društvenih

⁵⁵ William S. Burroughs, *The Ticket That Exploded* (New York: Grove Press, 1962), str. 49-50.

⁵⁶ M. Krivak, *Protiv!*, str. 159.

mreža određuju koje će informacije biti vidljive, a tako se upravlja percepcijom te ponašanjem korisnika.

9. Warkova povijesno-filozofska teza i poziv na djelovanje

Naposljetku, Wark kazuje kako »iz obnavljanja povijesti«, iz perspektive »hakerske povijesti, nastaje teorija vektora kao klasna teorija« [388]. Ova teorija omogućuje apstrakciju kojom se može razumjeti kako vektor djeluje kao sila apstrakcije u svijetu, ali istovremeno pruža kritičku svijest o jazu između virtualne moći vektora i stvarnih ograničenja pod vladavinom vektorske klase. Iz ove perspektive, prethodni pokušaji promjene svijeta mogu se činiti samo interpretacijama. Tako i sadašnja tumačenja, čak i ako su povezana s povijesnom tradicijom, mogu se doživjeti kao zarobljenici komodifikacije informacija pod vladavinom vektorske klase. Za kraj, Wark nam kazuje da u »ovom« dobu sumraka gdje čak i »zrak postaje neuhvatljiv, gdje se svaka svjetovnost oblači u privid uzvišenosti, ipak postoji mogućnost da se prozre i otkrije iluzija«. ***Drugi svjetovi postoje, i oni su ovdje, u ovom svijetu*** [389].⁵⁷ Iako se čini da su stvarnost i percepcija iskrivljene, postoje dublji slojevi ili perspektive koje nam omogućuju da razumijemo svijet na novi način. Prema Wark, ***potreba za promišljanjem i preispitivanjem stvarnosti nikada nije bila važnija***. Dakle, cilj nikada nije prihvatiti postojeće stanje kao danost, već analizirati ga u kontekstu historijskog razvoja s ciljem promjene, pritom ne narušavajući ničiju slobodu i osiguravajući informaciji da bude slobodna.

Kako Alain Badiou zaključuje, metafizika stvarne⁵⁸ sreće postavlja pitanje: što činiti kako bi subjekt ostao 'sretan' u ovakvom dobu? Filozofija danas možda nema mnogo praktične koristi, ali kada je riječ o smislu, ona može pružiti smjernice i glasno govoriti, iskazati revolt. Prema tome, »suvremeni svijet treba filozofiju više nego što filozofija sama to vjeruje«. ⁵⁹ Badiou kazuje kako bi maksima mogla glasiti da je potrebno »dokrajčiti kraj«, naposljetku, donijeti odluku, »hakerati« sistem. Revolucija je nužna, neupitna; prihvatiti ovakvo trenutno postojeće stanje antagonizma – a koje vektoralistička klasa ima prema hakerskoj – nipošto nije opcija. U današnje doba, sreća

⁵⁷ Ovdje Wark implicitno parafrazira Marxa – Marx kazuje kako se sve što je čvrsto i postojano pretvara u dim, a sve što je sveto biva oskrnavljeno. Ljudi su naposljetku prisiljeni da na svoj životni položaj i na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima. Vidi: Karl Marx i Friedrich Engels, *Komunistički Manifest*, s predgovorom SLAVOJA ŽIŽEKA, BAUK JOŠ UVIJEK KRUŽI (Zagreb: Arkzin d.o.o., 1998), str. 90.

⁵⁸ Točniji prijevod bi bio „realne“ sreće.

⁵⁹ Alain Badiou, *Metafizika stvarne sreće*, prevele s francuskog Antonia Banović i Dorotea-Dora Held (Zagreb: Multimedijalni institut, 2016), str. 44.

vrijedi kao subjektivna figura Otvorenog.⁶⁰ Otvorenost (je to) u smislu dekodiranja stalnog optoka informacija i vijesti, hakerskog shvaćanja zbilje. No, iako sve ovo navedeno – kantovski rečeno, *čemu se smijem(o) samo nadati* – ostane ponovno samo u misli, bitno je reći da je sreća uvijek »naslada u nemogućem«. ⁶¹ U kontekstu pokušaja revolucije, predstavlja užitek u izazivanju i prekoračivanju ograničavajućih granica sadašnjeg stanja, prekoračivanju stanja u kojem se hakerska klasa nalazi i danas. Revolucija nosi sa sobom obećanje transformacije i slobode unatoč ograničenjima svijeta u kojem živimo. Uživanje u ovom procesu promjene, u izazivanju postojećeg »statusa quo«, odražava tu »nasladu« koja se pronalazi u težnji za nemogućim, u konačnici, u borbi za boljim i pravednijim svijetom.

10. Zaključak

McKenzie Wark u svom revolucionarnom, »crvenom« *Hakerskom manifestu* iznosi ključne filozofske te sociološke iznalaske hiperdigitalnog društva, promatrajući ga kroz prizmu hakera i vektoralista kao novih klasa, oslanjajući se na marksističku klasnu teoriju Karla Marxa. Komodifikacija znanja i informacija ukazuje na to kako su informacije postale »roba« kojom se trguje, vektor, dok apstrakcija opisuje manipulaciju znanjem za stvaranje vrijednosti. Hakerska klasa jest ta revolucionarna klasa na kojoj preostaje breme da se bori za »slobodu informacija«, da »hakira sistem«. Informacija kao temeljni resurs suvremenog hiperdigitalnog doba, oblikuje te mijenja iznova socijalne interakcije i odnose, a nove metode proizvodnje te promjene u vlasništvu transformiraju ekonomske i društvene strukture. Vlasništvo jest krađa, a krađa postaje vlasništvom, što odražava posljedicu neoliberalnog kapitalizma koji to omogućuje.

Nasuprot potlačenoj hakerskoj klasi, vektoralistička klasa upravlja vektorima – tokovima informacija – oblikujući percepciju i realnost. Naposljetku, Warkova povijesno-filozofska teza i poziv na djelovanje nude revolucionarnu, »crvenu« kritičku leću kroz koju je moguće pogledati na »sadašnje« stanje iz historijsko-dijalektičke perspektive. *Hakerski manifest* predlaže korake za promjenu, revoluciju, zagovarajući slobodan pristup informacijama i znanju kako bismo stvorili pravedniju i slobodniju budućnost.

⁶⁰ A. Badiou, *Metafizika stvarne sreće*, str. 24.

⁶¹ Isto, str. 68.

11. Popis literature

Agamben, Giorgio. »NO to Bio-political Tattooing.« *Le Monde*, 10. siječnja 2004. Dostupno na: <https://theanarchistlibrary.org/library/giorgio-agamben-no-to-bio-political-tattooing>. Pristupljeno 7. lipnja 2024.

Apstrakcija. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/apstrakcija>. Pristupljeno 11. lipnja 2024.

Badiou, Alain. *Metafizika stvarne sreće*. Prevele s francuskog Antonia Banović i Dorotea-Dora Held. Zagreb: Multimedijalni institut, 2016.

Benjamin, Walter. *Eseji*. Beograd: Nolit, 1974.

Benjamin, Walter. »Povijesno-filozofijske teze.« U isti: *Uz kritiku sile*. Zagreb: CKD, 1971.

Bontempelli, Massimo. *Filosofia e realtà. Saggio sul concetto di realtà in Hegel e sul nichilismo contemporaneo*. Pistoia: C. R. T., 2000.

Burroughs S., William. *The Ticket That Exploded*. New York: Grove Press, 1962.

Dahms, Harry F. »THE MATRIX Trilogy as Critical Theory of Alienation: Communicating a Message of Radical Transformation.« *Transdisciplinary Journal of Emergence* 3, br. 1 (2005): 108-124.

Debord, Guy. *Društvo spektakla & komentari društvu spektakla*. Zagreb: Arkzin, 1999.

Deleuze, Gilles. *Postskriptum uz društva kontrole*. Zagreb: Urbani festival, 2004. Dostupno na: <http://urbanfestival.blok.hr/urbanfestival.blok.hr/04/pdf/Gilles%20Deleuze%20-%20Postskriptum%20uz%20društva%20kontrole.pdf>. Pristupljeno 6. lipnja 2024.

Foucault, Michel. »Space, knowledge, power (interview with Paul Rabinow).« U: James D. Faubion, ur. *Power: Essential works of Foucault 1954–1984*. New York: The New Press, 2001.

Giorgio Agamben. *Proleksis enciklopedija*. Dostupno na: <https://proleksis.lzmk.hr/129655/>. Pristupljeno 8. lipnja 2024.

Grgić, Luka. »Utjecaj komodifikacije na dostupnost znanja i informacija.« Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2021. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:679620>. Pristupljeno 13. lipnja 2024.

Guérin, Daniel. *Anarchism: From Theory to Practice*. New York: Monthly Review Press, 1989.

Himanen, Pekka. *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. New York: Random House Trade Paperbacks, 2001.

Historijski materijalizam. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024. Dostupno na: <https://enciklopedija.hr/clanak/historijski-materijalizam>. Pristupljeno 17. lipnja 2024.

Jacob, Merle. »Rethinking Science and Commodifying Knowledge.« *Policy Futures in Education*, 1, br. 1 (2003): 125-142.

Kalin, Boris. *Filozofija: uvod i povijest*. Zagreb: Školska knjiga, d.d., 2015.

Krivak, Marijan. *Protiv! Fragmenti o postmodernizmu, medijima, politici, Americi... i filozofiji*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007.

Krivak, Marijan. »Nadzorni kapitalizam ili... 'društva kontrole'? Deleuzeova 'revolucionarna moć želje' ili... 'skora propast svijeta'.« U: Alpar Lošonc, ur. *Nadzorni kapitalizam: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. i 17. prosinca 2021. godine*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2023.

Krivak, Marijan. »Biopolitika i izvanredno stanje Agamben u dijalogu s Walterom Benjaminom.« U: Željko Šarić, ur. *Kritička teorija društva - Zbornik radova*, Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao, 2010.

Kotsko, Adam. »Giorgio Agamben: A Question.« *An und für sich*. Dostupno na: <https://itself.blog/2020/04/15/giorgio-agamben-a-question/>. Pristupljeno 8. lipnja 2024.

Leier, Mark. *Bakunin: The Creative Passion*. New York: Seven Stories Press, 2006.

Lipton, Jacqueline. »Information Wants to be Property: Legal Commodification of E-commerce Assets.« *International Review of Law, Computers & Technology* 16, br. 1 (2010): 53-66.

Marx, Karl. »Letter to J. B. Schweizer: On Proudhon«, 24. siječnja 1865. U: *Marx Engels Selected Works, Volume 2*. Prvi put objavljeno u *Der Social-Demokrat*, br. 16, 17 i 18 (1., 3. i 5. veljače

1865). Dostupno na: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1865/letters/65_01_24.htm.
Pristupljeno 16. lipnja 2024.

Marx, Karl i Engels, Friedrich. *Komunistički Manifest*, s predgovorom SLAVOJA ŽIŽEKA: BAUK JOŠ UVIJEK KRUŽI. Zagreb: Arkzin d.o.o., 1998.

McCarthy, Tom. »Ulysses' and Its Wake.« *London Review of Books* 36, br. 12 (2014). Dostupno na: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v36/n12/tom-mccarthy/ulysses-and-its-wake>. Pristupljeno 12. lipnja 2024.

Merriman, John M. *How a Bombing in Fin-de-Siècle Paris Ignited the Age of Modern Terror*. New Haven: Yale University Press, 2009.

Oligarhija. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/oligarhija>. Pristupljeno 3. svibnja 2024.

Paić, Žarko. »Dvije rasprave o moći vladavine: Od informacijske ekonomije do politike događaja.« *Up & Underground: Critical Theory Dossier* 25, br. 26 (2014): 7-45.

Paić, Žarko. *Doba oligarhije: od informacijske ekonomije do politike događaja*. Zagreb: Litteris, 2017.

Paywall. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus*. Dostupno na: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/paywall>. Pristupljeno 29. travnja 2024.

Pratt, Charles J. »Gamer Theory: 15 Years Later.« *ROMchip* 3, br. 2 (2021). Dostupno na: <https://romchip.org/index.php/romchip-journal/article/view/155>. Pristupljeno 28. travnja 2024.

Proudhon, Pierre-Joseph. *Property is Theft!: A Pierre-Joseph Proudhon Anthology*. AK Press, 2011.

Rainer Schäfer, *Die Dialektik und ihre besonderen Formen in Hegels Logik*. Hamburg: Meiner, 2001.

Rousseau, Jean-Jacques. *Društveni ugovor*. Preveo s francuskoga Hrvoje V.M. Hlad. Zagreb: Feniks knjiga d.o.o., 2012.

Swartz Aaron. »Simplistic Sociological Functionalism.« *Raw Thought*. Dostupno na: <http://www.aaronsw.com/weblog/socfunc>. Pristupljeno 15. lipnja 2024.

Vrančić, Ivona. »Hakeri i njihova etika«, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2019. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:065368>. Pristupljeno 14. lipnja 2024.

Wark, McKenzie. *Hakerski manifest*. Zagreb: Multimedijalni institut, 2006.

Wark, McKenzie. *Capital Is Dead: Is This Something Worse?*. London; New York: Verso, 2019.

Wark, McKenzie, i Nicholas Ruiz III. »An Interview with McKenzie Wark by Nicholas Ruiz III.« *Kritikos* 2, (2005). Dostupno na: <https://intertheory.org/wark-ruiz.htm>. Pristupljeno 12. lipnja 2024.

World Intellectual Property Organization. *Understanding Industrial Property*. 2016. Dostupno na: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_895_2016.pdf. Pristupljeno 15. lipnja 2024.